

מחלוקת ר"ת והגר"א בגדר בין השמשות

ר' יוסף תנעמי

- א. הגמרא
- ב. שיטת ר"ת
- ג. פסיקת השלחן ערוך
- ד. שיטת הגר"א
- ה. שורש המחלוקת

א. הגמרא

שנינו במסכת שבת¹:

"תנו רבנן: בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה ספק כלו מן היום ספק כלו מן הלילה ומטילין אותו לחומר שני ימים.

ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות. הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה דברי רבי יהודה.

רבי נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל.

רבי יוסי אומר: בין השמשות כהרף עין זה יוצא וזה נכנס ואי אפשר לעמוד עליו".

לדעת ר' יהודה זמן בין השמשות הוא כשחלקו התחתון של הרקיע השחיר ואילו החלק העליון מאיר עדיין, וכשמשחיר גם חלקו העליון זהו ודאי לילה. לדעת ר' נחמיה בין השמשות הוא כדי הילוך חצי מיל אחרי השקיעה (כלומר תשע דקות אחרי השקיעה) ולדעת ר' יוסי בין השמשות הוא כהרף עין קודם הלילה.

¹ לד ע"ב.

ממשיכה הגמרא לדייק בדברי ר' יהודה :

"הא גופה קשיא ; אמרת : איזהו בין השמשות - משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. הא הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - לילה הוא, והדר תנא : הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות!

אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל : כרוך ותני, איזהו בין השמשות - משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין והכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - נמי בין השמשות. הכסיף העליון והשוה לתחתון - לילה.

ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל : הכי קתני : משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין - יום, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - לילה ואזדו לטעמייהו, דאיתמר : שיעור בין השמשות בכמה? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל... תלתא ריבעי מילא, ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל : תרי תילתי מיל. מאי בינייהו? - איכא בינייהו פלגא דדנקא".

רבה מסביר שלדעת ר' יהודה בין השמשות מתחיל מהשקיעה, כולל את השלב הראשון (פני המזרח מאדימין) ונמשך כדי הילוך שלושת רבעי מיל, ורב יוסף מסביר שלדעת ר' יהודה בין השמשות מתחיל מעט אחרי השקיעה (אחרי השלב שפני המזרח מאדימים) ונמשך כדי הילוך שני שלישי מיל, כלומר שיעור רבה ארוך ב- $1/12$ מיל משיעור רב יוסף.

לסיכום : לדעת ר' יוסי אורך בין השמשות כהרף עין, לדעת ר' נחמיה כדי הילוך חצי מיל (9 דקות), לדעת רב יוסף בדעת ר' יהודה כדי הילוך שני שלישי מיל (12 דקות) ולדעת רבה בדעת ר' יהודה הוא כדי הילוך שלושת רבעי מיל (13.5 דקות).

ממשיכה הגמרא :

"אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן : הלכה כרבי יהודה לענין שבת, והלכה כרבי יוסי לענין תרומה... דלא אכלי כהנים תרומה עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי.

אמר רב יהודה אמר שמואל : כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. תניא נמי הכי : כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. אמר רבי יוסי : לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינוניים".

ב. שיטת ר"ת

התוספות² הקשו: לעומת המבואר בסוגייתנו ששיעור בין השמשות הוא לכל היותר שלושת רבעי מיל, במסכת פסחים³ ר' יהודה עצמו אומר שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש כדי הילוך ארבעה מילים. רבנו תם תירץ שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש שיעור הילוך ארבעה מילים אך שיעור בין השמשות הוא בשלושת רבעי המיל שבסוף הזמן הזה, כלומר: לדעת ר"ת תחילה שוקעת השמש שקיעה ראשונה הנראית לעינינו, אחרי כדי הילוך שלושה מילים ורבע מתרחשת השקיעה האמיתית ואחרי כדי הילוך שלושת רבעי מיל מגיע זמן צאת הכוכבים. נמצא שמחלוקת התנאים ר' יהודה, ר' נחמיה ור' יוסי היא בזמן הסמוך לצאת הכוכבים ולא לשקיעה.

ג. פסיקת השלחן ערוך

השלחן ערוך⁴ כותב:

"י"א שצריך להוסיף מחול על הקודש; וזמן תוספת זה הוא מתחלת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות; והזמן הזה שהוא ג' מילין ורביע, רצה לעשותו כולו תוספת, עושה. רצה לעשות ממנו מקצת, עושה; ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי יום מחול על הקודש. ושיעור זמן בין השמשות הוא ג' רביעי מיל שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה".

הרי שפסק השו"ע שמשך הילוך שלושה מילין ורבע אחר שקיעת השמש חשוב יום ודאי ורק שלושת רבעי המיל שאחריהם חשובים כספק והוא זמן בין השמשות.

ד. שיטת הגר"א

בביאור הגר"א כתב שכל זה הוא לשיטת התוספות, אבל ליתא, משום שאם כדבריהם יוצא שהזמן שמעמוד השחר עד הזריחה שווה לזמן שמהשקיעה עד צאת הכוכבים, וניכר לעין שהזמן שמעמוד השחר עד הזריחה ארוך הרבה יותר מהזמן שמהשקיעה עד צאת הכוכבים.

² שבת לה ע"א ד"ה יתריי.

³ צד ע"א.

⁴ או"ח רסו, ב.

גם במדינות הנוטות לצפון כדור הארץ עמוד השחר מתחיל בקיץ בחצות הלילה, ואם תאמר שכשיעור זמן זה אורך גם מהשקיעה עד צאת הכוכבים א"כ אין צאת הכוכבים כלל בקיץ.

אלא שבין השמשות מתחיל מיד בשקיעה ונמשך עד שהכסוף התחתון ובאופק בבל בימי ניסן ותשרי אורך זמן זה כדי הילוך שלושת רבעי מיל.

(הסבר אסטרונומי לטענה זו: כדור הארץ מחולק בצורה תיאורטית ל-180 קווי רוחב מקבילים הנמתחים ממזרח למערב: 90 קווי רוחב מקו המשוה עד הקוטב הצפוני ו-90 קוים מקו המשוה עד הקוטב הדרומי. המרחק בין קו למשנהו הוא כ-110 ק"מ. בתקופת ניסן ותשרי הזריחה והשקיעה מתרחשות באותו זמן בכל המדינות שנמצאות על אותו קו אורך כלומר קו ישר בין צפון כדור הארץ לדרומו. אולם בחדשי הקיץ ככל שמצפינים או מדרימים מקו המשוה מתארך היום, כלומר הזריחה מוקדמת יותר והשקיעה מאוחרת יותר ובחורף מקו המשוה מתארך היום, כלומר הזריחה מתקצר היום. התארכות היום בקיץ והתקצרותו בחורף בין קו רוחב אחד למשנהו מתגברת והולכת ככל שמצפינים או מדרימים, כלומר בקרבת קו המשוה ההבדל בין קו רוחב למשנהו הוא כ-3.5 דקות בקו אורך צפוניים יותר ההבדל בין קו לחברו משתנה בכ-10 דקות.

לדוגמה: ארץ ישראל נמצאת בקו רוחב 32 צפונית לקו המשוה. משך היום בשיא הקיץ בארץ הוא כ-14 שעות, בניו יורק שנמצאת בקו רוחב 40 אורך היום אז כ-15 שעות, בלונדון שנמצאת בקו 51 נמשך היום 16.5 שעות.

במקומות צפוניים יותר, למשל: בקו רוחב 67, אין השמש שוקעת כלל בשיא הקיץ).

גם מה שאמרו⁵: "כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית" פירושו שמיד אחר השקיעה מותר לאכול כי קיי"ל⁶ שספקו מותר, אלא שנהגו לאכול רק אחרי צאת הכוכבים כי אנו מסופקים אם הלכה כר' יהודה שבין השמשות מתחיל מהשקיעה או כר' יוסי שסובר שהוא כהרף עין קודם צאת הכוכבים, ואף שאמרו שספקו מותר לא מקילים שתי קולות (כמו שאמר ר' יוחנן שהלכה כר' יוסי לענין תרומה שאין הכהנים אוכלים עד ששלם בין השמשות לדעת ר' יוסי), אבל לענין שבת מתחיל בין השמשות מיד בשקיעה וכן לענין חנוכה "מצותה משתשקע החמה"⁷ מדליקים מיד בתחילת השקיעה לדעת הגר"א, ולא כדברי השו"ע שכתב עם סוף שקיעתה.

⁵ תענית יד ע"ב.

⁶ פסחים נד ע"ב.

⁷ שבת כא ע"ב.

גם מדברי חז"ל⁸: "הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה (כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל) יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה וזהו שיעורו של רבי נחמיה" משמע שבין השמשות מתחיל מיד בשקיעה ובכדי הילוך חצי מיל מגיע הלילה.

לדברי הגר"א קושיית התוס' מהגמ' בפסחים לא קשה כלל, כי בגמרא בשבת מדובר על הזמן החולף מהשקיעה עד צאת שלושה כוכבים בינוניים אך חולף זמן רב עד שמסתלק האור כליל ונראים כל הכוכבים.

מאחר ואנו מסופקים בגודל הכוכבים, לא מודדים שיעור הילוך אדם בינוני ארבעה מילין מהשקיעה משום ששיעור זה לא מורה על תחילת הלילה אלא על הסתלקות האור לגמרי ומה גם ששיעור זה אינו זמן קבוע אלא משתנה ביחס למקום המדינה ועונת השנה.

התוס'⁹ הקשו במה נחלקו התנאים בשיעור בין השמשות; הרי ניתן למדוד שיעור הילוך ד' מילין של אדם בינוני! ותרצו שהגמרא מסופקת גם מהו הילוך אדם בינוני. הגר"א תמה על תרצום שהרי שיעור זה מבואר שאדם הולך בשתיים עשרה שעות ארבעים מילין.

כיוון שצריך בקיאות גדולה לדעת מתי מופיעים שלושה כוכבים בינוניים, הוסיפו חכמים גם "הכסיף העליון והשווה לתחתון" ואביי היה צופה למזרח כדי להבחין אם הכסיף העליון כי קשה לעמוד על הופעת שלושה כוכבים בינוניים.

למסקנה, כתב בביאור הגר"א ששיעור שלושת רבעי מיל נאמר בארץ ישראל ובבל ובתקופת ניסן ותשרי אבל במדינתנו (ליטא) הוא ארוך יותר, ודברי הרמב"ם והראב"ע שמהשקיעה עד הלילה שמונים דקות (אף שמהגמרא יוצא תשעים דקות), הם מפני שהרמב"ם והראב"ע עסקו במדינות שבקו המשווה והגמרא דיברה במדינות הנוטות מעט צפונה מקו המשווה, וזהו פירוש בין השמשות כלומר בין ביאת השמש להתחלת ביאת האור.

נ"מ למעשה: דם נפסל בשקיעת החמה ואין להתפלל מנחה אז ולכן¹⁰ "לייטי עלה במערבא אמאן דמצלי עם דמדומי חמה" והיינו אחרי השקיעה ואילו לדברי התוס' הרי עוד היום גדול וכן אז נכנסת שבת כמו שאמרו¹¹ "ובית הלל מתירים עם השמש".

וכן כתב בספר יראים, שלשון משתשקע החמה פירושו תחילת השקיעה ולא כדברי התוס' שפירשו שמשמשקע משמעו יותר מאוחר כלומר סוף השקיעה וכתב היראים שבכך מובנים דברי הגמרא¹² "אמר ליה רבא לשמעיה: אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי - אתלו שרגא. ביום המעונן מאי? במתא חזי תרנגולא, בדברא -

⁸ שבת לה ע"א.

⁹ שם ד"ה 'תרי תלתי'.

¹⁰ ברכות כט ע"ב.

¹¹ שבת יז ע"ב.

¹² שבת לה ע"ב.

עורבלי, אי נמי אדאנני" וכל הסימנים הללו הם מבעוד יום ולדברי התוס' הם קודם לזמן שאפשר לקבל בו שבת.

אלא שהיראים סובר שזמן בין השמשות כדי הילוך שלושת רבעי מיל הוא קודם השקיעה, ואין דבריו נראים בזה כי אם כן נמצא ששיעור הכסיף העליון והשווה לתחתון הוא קודם השקיעה וכבר אז וצריך לשבות ממלאכה.

גם דברי היראים ששלושה כוכבים נראים רק אחרי הילוך חמישה מילין אחר השקיעה אינם נראים, משום שמבואר בגמרא שבין השמשות לדעת ר' יוסי סמוך לסוף זמן בין השמשות של ר' יהודה שהוא כשהכסיף העליון והשווה לתחתון, ור' יוסי אמר שכשנראים שלושה כוכבים הוא לילה.

וכן כתב המרדכי¹³ בשם רב האי גאון שאפשר להתפלל ערבית אחר השקיעה.

אך עדיין צריך עיון: מאחר ששיעורו של ר' יוסי כהרף עין סמוך לסוף שיעורו של ר' יהודה, מדוע היה חשוב לפסוק בענין אכילת תרומה לכהנים כר' יוסי ולא כר' יהודה הרי מדובר בהבדל זניח? קושיה זו הקשו התוס' ותירצו שאמנם בין השמשות לדעת ר' יוסי אורך כהרף עין, אבל הגמרא מסופקת שמא הוא חל זמן רב אחרי שהסתיים בין השמשות לדעת ר' יהודה. קושיה זו ודאי קושיה גדולה היא ותירצם דחוק מאוד כי מפורש בגמרא ששלם בין השמשות לדעת ר' יהודה והדר מתחיל בין השמשות לדעת ר' יוסי ומשמע שידוע היה לתז"ל שהם סמוכים וצמודים.

לאחר העיון, כתב בביאור הגר"א, נראה שהעיקר שאין לזוז ממנו שנפלה טעות בספרים וצריך להגיה בגמרא: "במקום שאין הכהנים אוכלים עד ששלם בין השמשות לדעת ר' יוסי" "עד ששלם בין השמשות לדעת ר' יהודה" והפירוש הוא שמותר לכהנים לאכול בתרומה בין השמשות כמו שכתוב "ובא השמש וטהר" ואנו פוסקים לחוש לבין השמשות של ר' יוסי בתרומה ולכן מיד כשמסתיים בין השמשות לדעת ר' יהודה ומתחיל בין השמשות לדעת ר' יוסי מותר להם לאכול בתרומה.

כלומר, יש שלוש שקיעות: א. התחלת שקיעת השמש ואז מתחיל בין השמשות לדעת ר' יהודה. ב. אחרי הילוך שלושת רבעי מיל מכסיף העליון שאז שוקעים ניצוצי החמה והוא בין השמשות לדעת ר' יוסי ותחילת צאת הכוכבים. ג. אחרי הילוך שלושה מילין ורביע (כלומר אחרי הילוך ארבעה מילין משקיעת השמש) כלה האור לגמרי והוא זמן צאת כל הכוכבים.

לפי הסבר זה, מובנת גם מימרת שמואל: "כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלושה לילה", שלכאורה קשה לומר שמעת הופעת שני כוכבים ועד הופעת הכוכב השלישי עובר פרק זמן של הילוך שלושת רבעי מיל מאחר שהכוכבים עולים בזה אחר זה בסמיכות,

¹³ ברכות פרק רביעי.

אלא יש לומר ששמואל אמר את דבריו לשיטת ר' יוסי שהשקיעה לשיטתו היא כשהכסוף העליון ומתחילים הכוכבים לצאת וכהרף עין אחר זמן זה יוצאים כבר שלושה כוכבים, מסתיים בין השמשות ומתחיל הלילה.

בכך מיושבים גם דברי הגמרא בברכות¹⁴ ששואלת על הפסוק "ובא השמש וטהר" מניין שהפירוש הוא שבאה השמש ונטהר היום מן האור, ואולי הכונה שבא האור ונטהר האדם. התוס' פירשו שם שביאת האור הכוונה לתחילת השקיעה וביאת השמש הכוונה לסופה וצאת הכוכבים, וכתב בביאור הגר"א שפירוש זה תמוה מאוד כי יוצא שביאת האור קודמת לביאת השמש. אלא יש לפרש ששאלת הגמרא היא מניין שפירוש הפסוק הוא שבא השמש כלומר שוקעת השמש לשיטת ר' יוסי ששוקעים ניצוצי החמה בזמן יציאת שלושה כוכבים וזהו שפושטת הגמרא שם מהברייתא שאמרו בה "סימן לדבר צאת הכוכבים" ומובן שאפשר לפרש 'סימן' על הופעת שלושה כוכבים שזהו סימן ברור משא"כ הופעת כל הכוכבים אין הדבר מהווה סימן כי אין אדם יכול להבחין את הרגע בו יצאו כל הכוכבים ולא מקצתם.

ה. שורש המחלוקת

נמצאנו למדים שלשיטת ר"ת משך הילוך שלושה מילין ורביע אחר השקיעה יום גמור הוא ובנקודה זו מתחיל בין השמשות ואילו לדעת הגר"א בין השמשות מתחיל מיד בשקיעה, נמשך כדי הילוך שלושת רבעי מיל עד יציאת שלושה כוכבים שאז מתחיל הלילה ואחרי הילוך שלושה מילין ורביע מסתלק האור לגמרי ויוצאים כל הכוכבים.

את הסתירה בין הגמרא בשבת שאומרת שמשך הזמן שמהשקיעה עד צאת הכוכבים הוא כדי הילוך שלושת רבעי מיל לבין הגמרא בפסחים שאומרת שאורכו הוא כדי הילוך ארבעה מילין, ניתן ליישב באחד משני אופנים: או שהשקיעה המדוברת אינה אותה שקיעה או שצאת הכוכבים אינו אותה צאת כוכבים. ר"ת פרש שיש שתי שקיעות ובפסחים מדובר בשקיעה מאוחרת יותר והגר"א פרש שצאת הכוכבים בגמרא בפסחים הוא צאת כל הכוכבים.

ניתן לומר שר"ת סובר שהיום נקבע ע"פ מציאות האור בעולם, כמו שכתוב "ויקרא אלהים לאור יום ולחושך קרא לילה"¹⁵ הרי שהאור מגדיר את היום והחושך מגדיר את הלילה ולכן גם הזמנים שהאור שולט בעולם אע"פ שאין השמש נראית, הן בבוקר משעה

¹⁴ ב ע"ב.

¹⁵ בראשית א, ה.

שעלה עמוד השחר ועד הזריחה והן בערב משעה ששקעה השמש עד צאת הכוכבים וצאת הכוכבים לשיטתו אינו אלא סימן להיעלמות המוחלטת של האור מן העולם.

לעומת זאת, הגר"א סובר שאין הלילה תלוי בהסתלקות האור לחלוטין מן העולם אלא ביציאת הכוכבים, ואלו נראים (שלושה מהם) כבר בהסתלקות האור החזק, דהיינו אחר שהסתלק בשיעור כזה שיופיעו הכוכבים הראשונים. גם להבנה זו שורש במקרא: "ויאמר אלהים יהי מארת ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה והיו לאתת ולמועדים ולימים ושנים... ויעש אלהים את שני המארת הגדלים את המאור הגדל לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה ואת הכוכבים... ולמשל ביום ובלילה ולהבדיל בין האור ובין החשך"¹⁶.

¹⁶ בראשית א, יד-יח.